ئەتنۆگرافیا

رشاد میران

لەمێژوودا چ لەئەنجامی شەڕو شۆڕو کارەساتی سروشتیدا ، چ بەهۆی باری ئابووری و سیاسی یەوە زۆر جاری وابوە کەگەلان جێ گۆڕکێیان کردووە یا لەناوچوون ، ناو یا زمانیان گۆڕاوە ... هتد . هەروەها خواستی میللەتان بۆ ناسینی ڕەسەن و نەژادی خۆیان و مێژووی دروست بوونیان وەك میللەت و زانینی سەرچاوەی ئەو خووڕەوشتە کۆنانەی کەئیمڕۆ بۆیان ماوەتەوە جگەلەوەش هەوڵدانیان بۆ ناسینی خەلکی دەوروپشت خۆیان جا چ بەنیازی شەڕو دوژمنایەتیەوەو چ بەمەبەستی هاوسێیەتی و پەیوەندی باشەوە ... ئەوانە هەمووی وایان کرد کەلەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمدا زانستێکی سەربەخۆ بەناوی (ئەتنۆگرافیا)وە لەدایك ببێت . ئەم ڕووداوو دیاردانەی کەلەسەرەوە باسمان کردن پێویستیان بەلێکۆڵینەوەی وورد. لەسەر بنچینەیەکی تیۆری زانستیانەوە هەیە . ئەو کارەش وەکو زانستێك ئەتنۆگرافیا لەئەستۆی خۆی گرتوە .

ئەتنۆگرافیا(میللەتناسی) ـ زانستێکی مێژوویی یە دەربارەی میللەتانی جیهان[١] . لەڕەسەن و مێژووی دروست بوونی میللەتان و جۆری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی ، کولتوری مادی و کولتوری گیانیانەوە[٢] دەکۆڵێتەوەو دەرخستن و ڕوون کردنەوەی هەموو جۆرە گۆڕانێك کەبەدرێژایی مێژووو بەسەر میللەتاندا دێت .

ووشەی ئەتنۆگرافیا ووشەیەکی گریکی (یۆنانی)کۆنە لەدووبەش پێك هاتووە . (ئەتنۆس) ـ میللەت یاقەوم ، (گرافێین) ـ باس کردن ، وەسف کردن . هەربەو مانایەشەوە بەکوردی ووشەی(میللەتناسی)پڕبەپێستی خۆیەتی ، بەڵام بەکارهێنانی ووشەی ئەتنۆگرافیا بەجێ ترە چونکە لەلایەن زۆربەی گەلانی جیهانەوە جێگەی خۆی گرتووە . لەهەندێ وولاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوادا ووشەی (ئەتنۆلۆگیا)بەکاردەهێنن کەئەویش هەر لەگریکی کۆنەوە وەرگیراوە ، بەڵام (لۆگیا) مانای زانستە جا ئەتنۆلۆگیا ئەبێتە (زانستی میللەتان) . زۆر جاران بۆتە دەمەتەقێ و مشتومڕ کەگوایە ئەرکی سەرشانی ئەتنۆگرافیا تەنها وەسف کردنی میللەتانەو بۆ لێکۆڵینەوە ، تیۆرێکی زانستی تایبەت بەخۆی نی یەو بەڵکو ئەم ـ واتا لێکۆڵینەوەی زانستی ئەرکی سەرشانی ئەتنۆلۆگیایە ، بەم جۆرە سنووریان لەبەینی ئەتنۆ ـ گرافیاو ئەتنۆلۆگیا داناوە ، بەڵام ئێستاکە گومان لەوە ناکرێ کە ئەتنۆگرافیا زانستەو لەگەڵ ئەتنۆلۆگیادا هیچ جیاوازی یەکیان لەبەیندانی یە .

لەبەر ئەوەی ووشەی (میللەت) لەزۆربەی زمانە ئەورووپایی یەکاندا بۆ زۆر مەبەست بەکاردێت وەکو :خەڵك ، ئاپۆرە ، چین ، دانیشتووانی وولات ..هتد[٤].بۆیە ئەتنۆگرافەکان لەجیاتی ووشەی میللەت ووشەی (ئەتنۆس)ی گریکی کۆن بەکار دێنن بۆ دەربڕینی مانای ئەو کۆمەڵە خەڵکانەی کەچەند مەرجێکی ئەتنۆگرافیان تیا بەدی دەکرێن وەکو : ناوی میللی (ئەتنۆنیم) ، زمان ، خاك و هۆشیاری میللی ،

لێرەدا پێویستە بڵێین کەوا ووشەی (ئەتنۆس) بۆ هەموو قۆناغە مێژووییەکان بەکاردێت - خێڵایەتی ، کۆیلایەتی ، دەرەبەگی ، سەرمایەداری ، سۆشیالیستی واتا ئەتنۆس وەکو بۆخێڵو عەشیرەت یا یەکێتی چەند هۆزێکی قۆناغێکی مەشاعی بەکاردێ (سکیفو سەرماتەکانی دەوروبەری دەریای ڕەش فیکۆنگەکانی ئەسکەندەناڤیا ، گۆتەکانی ناوەڕاستی ئەورووپا ، کاردۆخەکانی کوردستان ... هتد)[٥]

هەروەها بۆ ئەوانەش بەکاردێت کەئێستا نەتەوەن و لەقۆناغی سەرمایەداری یا بەرەو سۆشیالیستییەوە تێپەڕبوونە (فەرەنسایی ، ئەڵەمان ، ڕوس ، پۆلۆنی ... هتد) . شایانی باسە کەوا ئێستاکە بۆدیارکردنی نەتەوەکان مەرجێکی ئەتنۆگرافی تریش دانراوە کەئابووری هاوبەشە ئەوەش مارکسییەکان بەگرینگترین مەرجی دادەنێن . بەکورتی وەکو گوتمان ناوی (ئەتنۆس) بۆجیاکردنەوەی کۆمەڵەو گرووپی خەڵك لەیەکتری بەکاردێت جا لەهەر قۆناغێکی پێشکەوتن دابن .

● **پەیوەندی ئەتنۆگرافیا لەگەڵ زانستەکانی تردا .**

هەرچەند ئەتنۆگرافیا زانستێکی سەربەخۆیە ، بەڵام لەهەمان کاتیشدا زانستێکی مێژوویییە چونکە باسی مێژووی کۆن و تازەی میللەتان دەکات و لێیان دەکۆڵێتەوە . لەم ڕووەوە ئەتنۆگرافیا گەلێ سوود لەزانیارییە مێژووییەکانەوە وەردەگرێت کەزانستی مێژوو[٦] بەجۆرێکی سەرەکی لەسەرچاوە نوسراوە کۆنەکانەوە وەریان دەگرێت ، بەڵام مێژووی میللەتان تەنها لەسەرچاوە نووسراوەکاندا نییەو هەموو میللەتێکیش خاوەن نووسین نەبووەوهی وا هەیە کەهیچ ئاسەوارێکی تۆمارکراوی لەپاش بەجێ نەماوە بەڵکو مێژووی میللەتان لەخووڕەوشت و تەقالیدو بیروباوەڕو ئاینەکانیشیان دایە هەروەها لەخانوو جلو بەرگو نەخشی سەر تاق و دیوارو کێلی گۆڕستان و داستان و ئەفسانەو گۆرانیەکانیشیان دایە . واتا ئەتنۆگرافیا شان بەشانی سەرچاوەی نووسراوە کولتوری مادیی و گیانی میللەتان بۆ خۆی دەکاتە سەرچاوەو زانیاری مێژوویییان لێ وەردەگرێت . بۆ ئەو مەبەستەش ئەتنۆگرافیا ڕێ ڕەوی تایبەتی خۆی هەیە کە پێی دەگوترێت (لێکۆڵینەوەی مەیدانی) ، ئەمەش بەش بەحاڵی خۆی یەکێکە لەخاسیەتەکانی ئەتنۆگرافیا .

لێکۆڵینەوەی مەیدانی - لێکۆڵینەوەی میللەتێکە لەناو میللەتەکە خۆیدا ، واتا لەنزیکەوە چاوەدێری کردنی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوری ، زانینی خووو ڕەوشتیان ، تۆمارکردنی گۆرانی ، پەند ، ئەفسانە ، داستان ، زەماوەند ، جەژن ، ئاهەنگ ، پرسە ، جلو بەرگ ، خانوو ، نەخش و نیگار ، خواردن ، ئاین ... هتد لەمانەدا دەست نیشان کردنی شتی کۆن و تازەو ، دیارکردنی ئەوانەی ڕەسەنن و ئەوانەی لەمیللەتانی تر وەرگیراوون ، جگە لەمانەو گر نگترین شت زانینی بیروڕای میللەتەکە دەربارەی خۆی و مێژوو و کولتوری خۆی . بۆ ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە لەووڵاتە پێشکەوتووەکاندا

سالانە دەیەها گرووپی پسپۆڕان(بعثة) پێك دێن بۆ لێکۆڵینەوە لەمیللەتانی ناوەوەو دەرەوەی ووڵات .

ئەنترۆپۆلۆگیا :

کەزانستێکە تایبەت بە لێکۆڵینەوە لە ڕەگەزەکانی ئادەمیزاد ،پەیدابوون وبڵاوبوونەوەیان بەسەر زەمیندا ، سەرچاوەیەکی زۆر بەنرخی ئەتنۆگرافیایە چونکە ئەنترۆپۆلۆگیا دیراسەی پەیوەندی مێژوویی و تێکەڵاویی کۆمەڵانی خەڵك دەکا بۆ نموونە پەیدابوونی ڕەگەزی مەغۆلی لەناوەڕاستی ئاسیادا بەتایبەتی لەکازاخستان و تورکمێنیادا (کازاخی و تورکمێنیەکان پێش ئەوە سەر بەڕەگەزی ئەورووپایی بوون)[٧] پەیوەندی بەکۆچ کردن و بڵاوبوونەوەی مەغۆل و قەومە تورکەکانەوە هەیە کەئەمەش خۆی لەخۆیدا بابەتێکی ئەتنۆگرافییە .

ئەرخیولۆگیا(علم الاثار) : لەڕێگەی ئەو شتە مردوانەی کەلەشوێنە هەڵکەندراوەکاندا دەیاندۆزیتەوە ، دەست نیشانی جۆری کولتوری مادیی و ژیانی ئابووری ئادەمیزادو میللەتانی کۆن دەکات .زانیاری دەربارەی بڵاوبوونەوەی کولتورە کۆنەکانە بەسەر زەمیندا یارێدەی ئەتنۆگرافیا دەدات بۆزانینی

جۆری ئابووری میللەتانی کۆن
و تێکەڵاوی‌و جێ گۆرکێ‌یان ، هەر لەبەر ئەوەش زۆر جاران ئەرخیولوکیا دەڵێن ـ پەلیۆ ئەتنۆگرافیا ، واتا ئەتنۆگرافیای کۆن .

بێ گومان زمان یەکێك لەمەرجە ئەتنۆگرافی‌یە هەرە گرینگەکانە بۆ دیارکردنی کەسایەتی کۆمەڵانی خەڵك ، بۆیە زمانەوانی (فیلۆلۆگیا) سوودی زۆری بۆ ئەتنۆگرافیا هەیە بۆ دەست نیشان کردنی نزیکایەتی‌و خزمایەتی ـ لەرێگەی

زمانەوە ـ لەبەینی میللەتانی جیهاندا جگە لەمەش یەکێك‌لەبنکە هەرە سەرەکی‌یەکانی ئەتنۆگرافیا دابەش‌کردنی میللەتانە لەسەر بنچینەی زمان ، وەکو خێزانە زمانەکانی هیندۆ ئەورووپایی‌ئەلتایی ، چینی تیبێتی ، سامی ، دراڤیدی.. هتد .

ئەتنۆگرافیا و جوگرافیا دوو زانستی زۆر لەیەك نزیکن بەڵکو پێش ئەوەی کەئەتنۆگرافیا وەکو زانستێکی سەربەخۆ بناسرێت بەشێك بوو لەجوگرافیا (وەکو بۆ نموونەلەڕوسیادا) بۆ لێکۆڵینەوە لەهەر میللەتێك ئەبێ پێش هەموو شتێك جێ نشینەکەی دیاربکرێت ، هەروەها جۆری خاك‌و ئاوو هەواکەی بۆ دەست نیشان کردنی جۆری ژیانی ئابووری‌و کولتووری مادی ئەو میللەتە بۆ نموونە ئاوو هەوا تارادەیەکی زۆر کار ئەکاتە سەر جۆری جل‌وبەرگ‌و خانووو کشت‌و کاڵ‌و ترانسپۆرتیان جگە لەوەش کار ئەکاتە سەر نەفسیەت‌و خوورەوشتیان ، خۆ زۆر جاریش ناوی جوگرافی وڵاتێك (تۆپۆنیمیا) هەمان ناوی میللەتە (ئەتنۆنیم) دەگرێتەوە : وەکو کوردستان ، ئەرمینیا ، پۆلۆنیا ، چیکۆسلۆڤاکیا ...هتد .

هەر لەدێر زەمانەوە لەو کاتەوە کە دەوڵەت دامەزراون‌و سنووری سیاسیان دیارکراون ، ئەم سنوورانە هەرگیز لەگەڵ سنووری ئەتنیکی (ئەتنۆگرافی)میللەتاندا یەکیان نەگرتۆتەوە چونکە دەوڵەت‌و سنوورە سیاسی‌یەکان تەنها ڕەچاوی بەرژەوەندیەکانی چینی دەسەلاتدار یا میللەتی دەسەلاتدار ئەکەن نەك بەرژەوەندی میللی میللەتان . لەمەیدانی دیارکردنی سنووری ئەتنیکی میللەتاندا ئەتنۆگرافیا توشی هەندێ تەنگ‌و چەڵەمەو گیروگرفتی سیاسی توندو تیژ دێت چونکە لێکۆڵینەوەی ئەتنۆگرافی لەچوارچێوەی دەوڵەتێکدا ئەبێ ژیانی ئابووری‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی هەموو میللەتانی ئەم دەوڵەتە بگرێتەوە تەنانەت هی کەمایەتیەکانیش ئەمەش لەزۆر حاڵەتدا دەسەلاتدارەکانی دەوڵەت نیگەران دەکا ، هەروەها ئەتنۆگرافیا زۆر بەئاشکرایی‌و بەتوندیەوە دژایەتی شۆڤێنیزم‌و ڕەگەز پەرستی دەکات. بۆیە بەهیچ جۆرێك ئەتنۆگرافیا لەسیاسەت جیاناکرێتەوە .

هەروەکو باس کرا ڕەسەنی میللەتان بابەتێکی گرینگی ئەتنۆگرافیایە ، مەسەلەی ڕەسەن‌و دروست بوونی میللەتێك‌و مێژووی کۆن‌و تازەی پرۆسێسێکی ئاسایی‌و ڕاست‌و ڕەوان نی‌یە ، هەروەها جێگاو کاتی تایبەتی‌و دیارکراوی نی‌یە بەڵکو ئەمە پرۆسێسێکی دوورو درێژو پڕ لەگۆڕان‌و زۆر کون‌و کەلەبەری تاریکی تێدایە کەئەبێ ڕوون بکرێنەوە .

ئەم پرۆسیسە (عملية) بەزاراوەی ئەتنۆگرافیا پێی دەگوترێ (مێژووی ئەتنیکی میللەتان) لەوماوە دوورو درێژەی مێژووی ئەتنیکی میللەتاندا گەلێ ئاڵ‌و گۆڕو شتی وا ڕوئەدەن کەتەنها بەچاو پێداخشاندنێك مرۆڤ سەریان لێ دەر ناکات بۆ نموونە : لەزەمانی کۆندا فەرەنساییەکان بەیەکێك لەزمانەکانی کیلتی[8] قسەیان دەکرد کەچی بەکارتێ کردنی ڕۆمانیەکان زمانی ڕۆمانیان وەرگرت‌و ئێستاش زمانی فەڕەنسی یەکێکە لەگروپەی ڕۆمانی سەر بەخێزانی زمانە هیندۆئەورووپاییەکان . ئازربایجانەکان بەیەکێك لەزمانە ئێرانی‌یەکان دەپەیڤین ، بەلام بەهۆی شەپۆلی یەك لەدوای یەکی قەومە ئەلتاییەکانەوە[9]زمانێکی سەربەگروپەی تورکی‌یان بەسەردا سەپێنرا . قەومە کۆنەکانی زاگرۆس (گووتی ، لۆلۆبی ، کاسی)بەزمانە زاگرۆسی‌یەکان دەئاخاوتن ، کە میدی‌و فارسەکان لەسەدەی نۆیەمی پ ، ز . لەڕۆژهەلاتەوە بۆ ڕۆژئاوای ئێران کۆچیان کردو لەوێدا نیشتەجێ بوون زمانە

ئێرانی‌یەکان بەسەر ئەم ناوچانەدا زاڵبوون و زمانە زاگرۆسی‌یەکان وون بوون نەك هەر زمان بگرە ناوی میللەتانیش (ئەتنۆنیم) ئاڵ و گۆڕیان بەسەردادێ بۆ نموونە : فەرەنسایی‌یەکان ناویان (گال) بوو ، بەلام پاش ئەوەی فەرەنگەکان ــ کەخێلێکی جێرمانی بوون وولاتی گالیان داگیرکرد ، ناوی گال لەناوچوو و فەرەنگ مایەوە ، بولگارەکان میللەتێکی سلاڤین ، بەلام ناوی خێلێکی تورکی‌یان بەسەرساغ بوویەوە کەلەسەدەی حەوتەمی زاینی ئەم وولاتەیان داگیرکرد ، بولگارەکان ئەم ناوەیان وەرگرت کەچی خۆیان و زمانیان وەکو سلاڤیمانەوە [١٠] . بەپێچەوانەشی جاری وابوە ناوی میللەتێکی ژێرکەوتوو زاڵبووە بۆنموونە : پروسی‌یەکان میللەتێکی بالتیکی[١١] بوون و لەسەر کەناری خوارووی رۆژهەلاتی دەریای بەلتیك دەژیان کەئەلەمانەکان لەسەدەی دوازدەمدا پروسیایان داگیرکرد پروسی‌یەکان لەناوچوون یاخود بەتەواوەتی توانەوە کەچی دەولەتی ئەلەمانەکان ناوی پروسیان بەمیرات بۆ مایەوە . سلاڤی‌یەکانی خوارو و لەسەدەی شەشەمدا بەرەو مەکدۆنیا کۆچیان کرد . مەکدۆنی‌یەکان سلاڤی نەبوون ، بەلام بەتەواوەتی لەناو ئەم سلاڤیانەدا توانەوەو کەچی ناوی مەکدۆنیا هەتا ئێمڕۆش هەرماوەو بەسەر سلاڤیەکاندا چەسپیوە ، لێرەدا بێ بایەخ نی‌یە گەر بڵێین زمانی مەکدۆنی‌یە کۆنەکان هیچ پەیوەندی بەزمانە سلاڤی‌یەکانەوە ـ کەئێستا زمانی مەکدۆنی یەکێکە لەوان ــ نەبووە . بەم جۆرە ئەتنۆگرافیا هەموو جۆرەگۆڕانێك بازیادو کەمی‌یەك کەبەسەر مەرجە ئەتنۆگرافیی‌یەکانی میللەتاندا دێت دەرئەخات و هۆیە کاریگەرەکانی ئەخاتە ڕوو .

هەروەها لەڕێرەوی مێژووی ئەتنیکی میللەتانەوە بەرە بەرە بەرەو پێش چوونی کۆمەڵگاکان ڕوونەدا . لەچەرخی دوایی قۆناخی مس‌شاعی‌دا یەکێتی هۆزەکان پێك دێن ئەو دەورەش واتا دەوری یەکێتی هۆزەکان[١٢] بەدەورێکی ناوەندی دەژمێردرێت لەبەینی کۆمەڵگای بێ چین و کۆمەڵگای چینداروو بەیەکەم بناغەی دروست بوونی دەولەت دائەنرێ . کاردۆخەکان بەپێی زانیاریەکانی زەینەفۆن لەساڵی (٤٠١پ ، ز

دا یەکێتی هۆزەکانیان هەبوو چونکە وەکو زەینەفۆن باسی ئەکات لەگوندو شاری جیاجیاو دوور لەیەك ئەژیان ، بە لەکاتی شەڕدا هەموویان پێکەوە هێرشیان دەبرد وا کاردۆخەکان لەکۆمەڵگای چیندار نزیك ببوونەوە . لەگ پچڕانی یەکێتی هۆزەکان و نەمانی پەیوەندی خێلایەتی میللە (قەوم) دروست بوون ، بەلام ئەمەیان لەکۆمەڵگای چیندار واتا قۆناغەکانی کۆیلایەتی و دەرەبەگیدا . لەچەرخی ئێستا زۆر جۆری میللەت هەن کەسەر بەقۆناغی مێژوویی جیاجیا وەکو میللەتی قۆناغی دەرەبەگی (فیودالی) ، میللەتی قۆناغ سەرمایەداری و میللەتی سۆشیالیستی[١٣] . ئینجا لەئەنجام پەرەسەندنی پەیوەندنی سەرمایەداری نەتەوە (الامة) گە دائەنێ و نەتەوەش دوو جۆری هەیە : سەرمایەداری سۆشیالیستی کەلەبارەی ئابووری و پەیوەندی کۆمەلایەتی ئە دوو نەتەوەیە جیاوازی زۆر هەیە ، ئەم کۆمەڵگایانە لەسە بناغەی هەر پەیوەندیێك بن (خێلایەتی ، فیودالی سەرمایەداری ، سۆشیالیستی)نیشانەو ئاسەوار پەیوەندی‌یەکانی دەوری پێشووتریان تیا بەدی ئەکر کەبەرەبەرە ڕووەو نەمان ئەچن ئینجا نیشانە پەیوەندی‌یەکانی دەوری پاشتریان تێدا دەرئەکەوێ .

لێکۆڵینەوە لەهەیکەلی کۆمەلایەتی کۆمەڵگای بێ چ لایەنێکی گرینگی ئەتنۆگرافیایە لەبەر ئەوەی زۆربەی میللەتا کۆن نووسینیان نەبووەو هیچ ئاسەوارێکی نووسراویا نەگەیشتۆتە ئەمڕۆ ، ئەرخیۆلۆگیاش شتی مردوو ئەدۆزێتە کەلەسەر ڕۆشنایی‌یانەوە ئەتوانرێ تەنها دەست نیشا کولتوری مادی و ئابووری میللەتانی کۆن بکرێت بۆیە تە ئەتنۆگرافیا توانی پەردە لەسەر جۆری ژیانی کۆمەلایە ئادەمیزادی کۆن لابدات وەکو : دەسەلاتداریەتی ئافرە (مەتریارخات) جۆری خێزان و چۆنیەتی پێك هاتنی ، هەیکە دەسەلاتداریەتی ، ماف و یاساو زاکۆنەکانی کۆمەڵگا ب چینەکان . ئەم جۆرە زانیاریانە وەگیرکەوتن چونکە تا ڕۆژ ئەمڕۆش لەزۆر شوێنا ئاسەواری کۆمەڵگای بێ چین ما (لەئوسترالیا ، ئەمەریکا ، ئەفریقیا) ئەتنۆگرافی ئەمەریک

لویس هینری مۆرگان ۱۸۱۸ ـ ۱۸۸۱ لەکاتی لێکۆڵینەوەکانیا دەربارەی خێڵە هیندیەکانی ئەمەریکا توانی چەند دەورێکی قۆناغی ژیانی کۆنی ئادەمیزاد دیاریکات وەکو دەوری درندەییو دەوری بەربەری، هەروەها چۆنیەتی دروست بوونی خێزانو خێڵو هۆزەکانی ڕوونکردەوە . فریدریك ئەنجلس سوودی زۆری لەزانیاریەکانی مۆرگان وەرگرت

لەکتێبەکەیدا (رەسەنی خێزان ، مولکیەتو دەوڵەت)ئەمیش زانیاری تازەی زۆری خستە سەر زانیاریەکانی مۆرگان ، بەلام ئەمەش هەروا بە ئاسایی نابێت . پاشماوەی ژیانی کۆن کە لە لایەن میللەتە دواکەوتووەکانی ئێستامانەوە دەقاودەق ژیانی ئادەمیزادی کۆن ناگەیەنێ هەموو نموونەیەك بۆ هەموو بارودۆخێك نابێت بۆیە بەکارهێنانی ئەم جۆرە مەتریالانە ئەبێ بە ئەو پەڕی ئاگاداریەوە بێتو ئەبێ زۆر بە وریایی ڕەچاوی باری جوگرافیو مێژوویی و ئەنترۆپۆلۆگی و گەلێ لایەنی تر بکرێت هەر بۆیەش هەتاکو ئێستا ئەتنۆگرافیا تووشی گەلێ تەنگو چەلەمەوە دەمەتەقی بووەو زۆر شتیش هێشتا بەتەواوەتی ساغ نەبووینەوە .

پرۆسێسی ئەتنیکی واتا ئەو ئاڵو گۆڕانەی کەلەئەنجامی پەیوەندیو تێکەلاوی بەینی میللەتانەوە ڕوو ئەدات ، پرۆسێسسێکی هەمیشە هەر بەردەوامەو پەیوەندیو کۆنتاکتی هەمیشەیی لەبەینی میللەتاندا ئەم پرۆسێسە ناو ئەدەن ، جالەبەر ئەوەی لەهەموو جیهاندا گۆڕانو بەرەو پێش چوون بەردەوامەو هەر بەردەوامیش ئەبێ بۆیە دەوری ئەتنۆگرافیا هەر ئەبێو ئەشمێنێ ، پرۆسێسی ئەتنیکی لەچەرخی ئێستادا بەتایبەتی لەوولاتە فرە نەتەوەکاندا زۆر گرینگە واتا لەو شوێنانەی کەنزیکیو تێکەلاوی بەهێز لەبەینی میللەتاندا ئەبنە ڕێ خۆشکەرێك بۆ دروست بوونی کۆمەڵێکی ئەتنیکی تازەو گەورەتر ... یا بە ووتەیەکی تر یەك گرتنی (یەك بوونی) چەند میللەتێکی بچووكو پێکهاتنی نەتەوەیەکی تازە . لەداغستاندا هەتا پێش ماوەیەکی نزیك زیاتر لە ۳۰ میللەت ئەژیان ، بەلام ئەم ژمارەیەبەرەبەرە ئەوا کەم ئەبێتەوە ، لەناوچە شاخاویەکانی تاجیکستانی سۆڤیەتیش بەهەمان جۆر ، لەئەندۆنیسیادا بەدەیەها میللەتی گەورەو بچووك ئەژین ، کەچی ئەوا پرۆسێسی دروست بوونی نەتەوەیەکی گەورە ڕووئەدات و زمانی (مالایی)ئەوا خەریکە هەموو ووڵاتەکە ئەگرێتەوە ، ئەتوانین هەمان ڕاش دەربارەی هیندستانو گەلێ ووڵاتی تریش دەرببڕین ئەبێ ئەوەش بڵێین کەوا ئەتنۆگرافیا ئەمانی میللەتانو دروست بوون پەسەند دەکات تەنها ئەگەر لەرێگەی پرۆسێسێکی ئاساییو بێ زۆرو ستەمکاری بێت ئەگینا ناویان بهێنێت ڕەگەز پەرستیو شۆڤێنیزم . دیراسەکردنی ئەم جۆرە دیاردانەی چەرخی ئێستا بایەخێکی زۆریان هەیە چونکە دروست بوونی میللەتو نەتەوەی تازە لەبەر چاوی خۆماندا ڕوونەدات .

● **ئەتنۆگرافیای کوردی :**

لەووڵاتانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا هەروەکو لەهەموو ووڵاتانی جیهانی سێیەم ئەتنۆگرافیا تا ئێستا نەبۆتە زانستێکی سەربەخۆی خاوەن بنکەو تیۆری تایبەتی ، بەلام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کەوا لەم ووڵاتانەدا دیراسەو لێکۆڵینەوەی ئەتنۆگرافی نین چونکە مەیدانی ئەتنۆگرافیا گەلێ فراوانە کەلایەنی مێژوویی و ژیانی مادیو گیانی میللەتان ئەگرێتەوە ، بۆیە ئەتوانین بەسەدان لێکۆڵینەوە دەستنیشان بکەین کەبشێن بەناوی (کاری ئەتنۆگرافی)ناو ببرێن ، بەلام کەمو کوڕی ئەم کارەئەتنۆگرافیانە لەوەدایە کەبناغەیەکی تیۆریان نییەو لەلایەن دەزگا یا قوتابخانەیەکی ئەتنۆگرافی پسپۆڕەوە سەرپەرشتی نەکراوون کە ڕێرەوێکی ڕوونو ئاشکرایان پێ ببەخشێ .

ئەکرێ هەمان ڕایش بەرامبەر بەئەتنۆگرافیای کوردی دەرببڕین ، مەتریالی ئەتنۆگرافی زۆر لەمێژە ئەوا لەکوردستاندا لەخۆیەوە (واتابەجۆرێکی عەفەوی) کۆئەبێتەوە . سەدەی هەڤدەم ئەتوانین بەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەتنۆگرافیای کوردی دابنێین ، ئەحمەدی خانی مەزن

١٦٥٠ ـ ١٧٠٧له(مـهم و زين)دا زۆر وهستايـانه بـاسی گهلیٚ لايهنی ئهتنۆگرافيی كوردهواری ئهو دهمهی كردووه وهكـو : ڕاوكردن ، زهماوهند ، پرسهو جهژنی نهورۆز ، ههروهها باسی جلو بهرگو خـواردنو گهلیٚ خـووڕهوشتی سهردهمی خـۆی كردووه .

لهسـهدهی نۆزدهمـدا مهلا مـهحمـوودی بـايـهزيـدی ١٧٩٧ ـ ١٨٥٨ بهكاريٚكی ئهتنۆگرافی زۆر بهنـرخ ههلسـاوه لهكتيٚبهكهيدا(عادات و رسوماتنـامهئی ئـهكراديـه)كهلهسـالی ١٩٦٣دا چاپ كراوه ، ١٩٠٦ خووڕهوشتو عاداتی كـوردی باس كردووه . م میٚـژوونووسی ميـرزا محمد امـين زهكی بهگ ١٨٨٠ ـ ١٩٤٨ يهكهم كوردهكهلهكتيٚبهكهيدا (خلاصهيهكی تأريخی كوردو كـوردوستان ـ بـهرگی يهكـهم ـ ١٩٣١)زۆر زانستيانه ههولی داوه مهسـهلهی (ئهتنـۆگنيٚزی كـورد) واتا پرۆسيسی دروست بوونی ميللهتی كـورد ڕوون بكاتـهوهو تا ڕادهيهكی زۆريش سهركـهوتوو بـووه ، ههروههـا مامۆستا حوسيٚن حوزنی موكريانی ئهميش لهوبارهيهوه واتا لهمهسهلهی ئـهتنۆگنيٚـز ـ شيری خـۆی وهشانـدووه . له كتيٚبـهكـهيـدا (كوردستانی موكريان ـ ئاترۆپاتين)١٩٣٨باسی ئـاترۆپـاتينو دهستـووری زمـانيـان ، لۆلۆ ، گـوتـی ، كـاسی ، مـاد ، كاردۆخ .. هتد ئهكات . مامۆستا سالح قهفتانيش له(ميٚژووی گهلی كورد لهكۆنهوه تائيمرۆ) ١٩٦٩ههمان ههولی داوه . خزمهتهكانی مامۆستا عهلائهدين سهجادی بۆ ئهتنۆگرافيای كـوردی گهلیٚ بـهههـادارنو لهژمـاردن نـايـهن ، هـهر له(گـهشـتيٚـك لهكوردستاندا ـ ١٩٥٦و ههموو بهرگهكانی ڕشتـهی مرواری كـهبـهرگـی يـهكـهمـی له١٩٥٧دا دهرچـووهو كتيٚبی(كـوردهواری) ١٩٧٤پڕن لهمـهتـريـالی ئـهتنـۆگـرافیو كهلهپووری كوردی ، ههروهها گهشتهكانی مامۆستـا شاكـير فهتاح ئهتنۆگرافيای كورديان دهولهمهند كردووه ،

گـهشتی شاربـاژيٚر ١٩٧٢ ، گـهشتی سـرۆچـك ، گـهشتی پيٚنجـوين ، گـهشتی هـهلهبجـهو هـهورامـان ـ ١٩٧٣ ، يهزيديهكانو ئاينی يهزيدی ١٩٦٩ جگه لهمـانهش ئـهو كاره ئهتنۆگرافيانهش كه بهپیٚی ئاگاداری ئيٚمه تاكو ئيٚستاكه ههن ههنديٚكيان لیٚ دهستنيشان ئـهكهين : د . عيـزهدين مستهفـا ڕهسول ، ئهدهبی فـۆلكلۆری كوردی ١٩٧٠و هـهروهها ئـهو ئهفسانهو داستانـه كورديـانهی كـه له گۆڤـارهكانـدا بلاوی كـردۆتـهوه ،شيٚخ مـهحهمـهدی خال پـهنـدی پيٚشينـان چ١ ـ ١٩٥٧ چ١ ـ ١٩٧١ مـهحـهممـهد تـوفيق وردی ، فـۆلكلۆری كوردی ١٩٦١چ٢ ،مـهحهمـهدی مـهلاكـهريم ، كۆمهليٚك لاوكو حهيران ١٩٦٨ ، سالح عهلی سالح ، فۆلكلۆرو ياریو وهرزشی كورد١٩٧٤ . ئهمانهو گهلیٚ كاری ئهتنـۆگرافی تريش ههن ، بـهلاّم بهداخـهوه لهتوانـادا نهبـوو ههمـوويان تۆماربكهين . ئهوهی شايانی دلخۆشیو شانـازیيه لهمـاوهی دواييدا هيچ گۆڤاريٚكی كوردی دهرناچيٚت بیٚ ئهوهی ووتاريٚك يا چهند ووتاريٚكی ئهتنۆگرافی تيانهبيٚت ئهمهش خـۆی لهخۆيـدا دهستو بـرديٚكی گهلیٚ پيـرۆزه بـۆ پـاراستنی كـهلهپـووری نهتهوهييمانو خزمهتيٚكی گهورهی ئهتنۆگرافيای كوردييه[١٤] .

لهكـۆتـايـيـدا ئـهبـیٚ دهوری زانـاو ڕۆشنبيرهكوردهسۆڤيهتیيهكانيش لهم بارهيهوه لهبيرنهكریٚ ، ئهو بهرههمانهی ئهوان گهلیٚ بهنرخو بايهخيان زۆره بهتايبهتی زانايان قهناتی كوردۆيف ، عهرهبی شهمۆ ، حاجی جوندی ، ئۆرديخانی جهليلو ، جهليلی جهليل ، ئهمينیٚ عهڤدالو نوری جـهواریو ... هتـد . بـهرهـهمـه ئـهتنـۆگـرافيـيـه هـهره بهرچاوهكانيان ئهمانـهن :حاجی جـوندیو ئـهمينیٚ عهڤـدال (فۆلكلۆرا كرمانجا) ١٩٣١ . حاجی جوندی(كلامیٚ جمـاعهتـا كورمانجا) ١٩٣٦ . حاجی جوندی (فۆلكلۆرا كرمانجا) ١٩٥٧ . نـوری جهواری(كـلاميٚد جمـاعهتـا كـوردا) ١٩٦٠ . نـوری جـهواری(كلاميٚد جماعـهتاكوردايی يا گـوڤهنـده) ١٩٦٤ . ئـۆرديخـانی جـهليـل (دلۆكيٚت جمـاعـهتـا كـوردا) ١٩٦٤ . ئـۆرديخـانیٚ جـهليـلو جـهليـلی جـهليـل (زارگـوٚتـنـا كوردا) ١٩٧٨چ١ ـ چ٢ . ق . كوردۆ ـ م ـ ڕۆدينكـۆ ، ع . شـهمـۆ ، ئـیٚ . تسـوكـهرمـان (گـۆرانـیو حيكـاتـيٚـد كوردی) ١٩٦٩ . ع . شهمۆ (قهلای دمـدم) ١٩٧٤و گهليٚكی تريش .

پەراوێزەکان :

١ ـ لەئەتنۆگرافیادا مەبەست لەووشەی (میللەت)ئەو کۆمەڵە خەلکەن کەبەهۆی نیشانەو ماکی تایبەتی‌یەوە لەیەك جیادەکرێنەوە ، جالەهەر قۆناغێکی پێشکەوتندا بن(خێلایەتی ، کۆیلایەتی ، دەرەبەگی ، سەرمایەداری ، سۆشیالیستی) .

(٢) ـ کولتوری مادی ـ هەمووشتێکی مادی‌و دەستکردی میللی وەکو : جل‌و بەرگ ، خانوو ، خواردن ، ئامێری ئیش کردن ، ئامێری هاتووچۆ(ترانسپۆرت)کردن‌و ... هتد .

(٣) ـ کولتوری گیانی ـ ئاین ، بیروباوەڕ ، خووڕەوشت ، جەژن ، زەماوەند ، پرسە ... هتد.

(٤) ـ وەکو : Peopleی ئینگلیزی ، Volk ئەڵەمانی‌و Narodی ڕوسی .

(٥) ـ دیارە کەکۆمەڵانی خەڵك هەن هەتا ڕۆژی ئیمڕۆش هەر لەقۆناغی مەشاعیدا دەژین .

(٦) ـ مەبەست زانستی مێژووی گشتی‌یە .

(٧) ـ زانستی ئەنترۆپۆلۆگیا هەتاکو ئێستا سێ ڕەگەزی لەنێوان میللەتانی جیهاندا دیاری کردووە : ڕەگەزی مەنگۆلی (مەغۆلی) ، ڕەگەزی ئەوروپی‌و ڕەگەزی زنجی‌هەندێ جارانیش دوو ڕەگەزی تریشیان ئەخەنە سەر : ڕەگەزی ئوسترالی کەلەزنجییەکان جیای دەکەنەوەو ڕەگەزی ئەمەریکی کەلەمەغۆلیەکانەوە جیائەکرێتەوە .

(٨) ـ زمانەکانی کیلتی گروپەزمانێکن سەربەخێزانی زمانی هیندۆ ئەوروپایین ، ئەم گروپە زمانانەش ئەمانەن : بریتۆنی ، ئێرلاندی ، ویلزی .

(٩) ـ خێزانی زمانە ئەلتاییەکان ، لەم گروپەزمانانە پێك هاتووە : گروپی تورکی ، گروپی مەنگۆلی ، گروپی تونگوس‌و مەنشوری . هەر یەکێك لەم گروپانەش بۆسەر چەند زمانێك دابەش دەبن .

(١٠) ـ سلاڤیەکان لەبارەی زمانەوە گروپەیەکی زمانە هیندۆ ئەوروپایین ، لەو زمانانە پێك هاتووە : ڕوسی ، ئۆکرانی ، بێلەڕوسی ، پۆلۆنی ، چیکی ، سلوڤانی ، بولغاری ، سربی ، خەرواتی ، مەکدۆنی‌و زمانەکانی یۆغسلاڤیا .

(١١) ـ گروپە زمانی بالتیکی هەر سەر بەزمانە هیندۆ ئەوروپاییەکانەوەیەو پێك هاتووە لەزمانەکانی لاتفی‌و لیتۆنی .

(١٢) ـ هەروەها دەوری دیموکراتی جەنگی(الدیمقراطیة الحربیة)ی پێ دەگوترێ .

(١٣) ـ میللەتی سۆشیالیستی ـ مەبەست لەو میللەتانەیە کەبەبێ ئەوەی بگەنە قۆناغی سەرمایەداری یەکسەر لەدەرەبەگی‌یەوە بەرەو سۆشیالزم چووینە یا ئەچن‌و جارێ نەبوون بەنەتەوە وەکو : مەنغۆلیا ، قەومەکانی ڤێتنام‌و داغستان .. هتد .

(١٤) ـ سەیری ڕۆشنبیری نوێ ژ . ٨٣ ـ ١٩٨١ د . جمال ڕەشید چەمکی کوردو کرمانج لەمێژوودا . د . شوکریە ڕەسول ـ ڕۆلی فۆلکلۆری کوردی لەدیاری کردنی ڕووداوی مێژوویی‌دا ـ هەمان سەرچاوە . هەروەها ڕۆشنبیری نوێ ژ . (٩٨) ـ ١٩٨٣ د . جمال ڕەشید ، دەوری کەرتیان لەمێژووی کورداو نزیکەی هەموو ژمارە دواییەکانی گۆڤاری کاروان .

سەرچاوەکان :

١ ـ گ . مارکۆف ، ئەتنۆگرافیا . مۆسکۆ ١٩٨٢ ـ ڕوسی .
٢ : یو . برەملێی ، کورتەی تیوریای ئەتنوس . مۆسکۆ ١٩٨٣ ـ ڕوسی .
٣ ـ یو . برەملێی ، ئەتنوس لەکۆمەلگای بێ چین‌و کۆمەلگای چینداری زوو . مۆسکۆ ١٩٨٢ . بەزمانی ڕوسی .
٤ ـ ب . پوتیلوف . فۆلکلۆرو ئەتنۆگرافیا ١٩٨٤مۆسکۆ بەڕوسی .
٥ ـ س . کالناخکیان ، تیوریای مارکسیزم ـ لینینیزم دەربارەی نەتەوەو چەرخی ئێستا . مۆسکۆ ١٩٨٣ ڕوسی .
٦ ـ کەمال مەزهەر . مێژوو . بغداد ـ ١٩٨٣ .
٧ ـ د . عیزەدین مستەڤا ڕەسول ، ئەحمەدی خانی (شاعرا و مفکرا و فیلسوفا و متصوفا) . بغداد ١٩٧٩ .
٨ ـ نەریمان ، مستەڤا سەید ئەحمەد ، بیبلۆگرافیای کتێبی کوردی ١٧٨٧ ـ ١٩٧٥ ، بەغدا ١٩٧٧ .